

Adriana Zaharijević
Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Univerzitet u Beogradu

Šta radi reforma? O pretvaranju tamnice u zatvor

Apstrakt *Tekst preispituje značenje pojma reforme. Da li je reforma čin ili proces; šta je objekt reforme i kako se ona izvodi; da li je domet njenog delovanja ograničen ili zahvata dublje društvene strukture? Pojmu reforme se prilazi genealoški, posredstvom analize ustanovljenja institucije zatvora u Velikoj Britaniji u XVIII i XIX veku. Premda se analizira specifično razdoblje i podneblje, iz ovog mikrouzorka se izvode zaključci koji nadilaze istorijski uslovljenu analizu. Cilj teksta je da se pokaže da se reforma mora razumeti kao izraz i učinak duboke transformacije političkog, i kao obuhvatan, multilateralan i disperzivan proces koji prodire i na temeljen način menja postojeće društvene odnose.*

Gljučne reči: *reforma, transformacija političkog, tamnica, zatvor, javnost, norme*

247

Ovo je tekst koji će pokušati da osvetli kontekst jedne vrlo aktuelne reči.¹ Šta je reforma? Kada govorimo o reformi, da li mislimo na neki čin ili na skup činova? Da li govorimo o procesima koji se mogu vremenski i prostorno ograničiti, o procesima čiji se učinci mogu anticipirati i zaračunati, čiji je objekt poznat i prepoznat kao rđav, zastareo, korumpiran? Da li pojam reforme označava popravljavanje po čijem svršetku (ima li reforma kraj?) reformisani fenomen postaje dobar, u skladu s novim vremenom, „čist“ i nepatvoren? Da li implicirano unapređenje transformiše svoj objekt, pretvarajući ga u nešto što nikada pre nije bio? Konačno, da li menjanje pojedinačnih objekata reforme može da ostavi ono što ih okružuje, ono u šta su umetnuti, netaknutim? O čemu, dakle, zapravo govorimo kada govorimo o reformi?

U ovom ću se tekstu usredsrediti na razmatranje reforme jedne specifične institucije – zatvora. Taj mikrouzorak poslužiće kao platforma za tezu prema kojoj korenita reforma iziskuje temeljnu promenu političkog. Razmatranje nastanka institucije zatvora biće ograničeno na XVIII i XIX vek u Velikoj Britaniji, koja je izdvojena zbog specifičnosti revolucije koja se u njoj odigrala. Pitanje kojim će se rukovoditi ovo ispitivanje neće biti ko inicira reforme, ko ih sprovodi i kome pripadaju zasluge za njihov

¹ Tekst je rezultat rada na projektu „Politike društvenog pamćenja i nacionalnog identiteta: regionalni i evropski kontekst“ (br. 179049), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Na izrazito dragocenim sugestijama na ranu verziju ovog teksta, iskreno se zahvaljujem Marku Lošoncu.

uspeh. Ključno pitanje, u skladu s kojim ovo istorijsko čitanje treba razumeti kao relevantno za nas danas (i ovde), jeste da se pokaže kako reforma jednog društvenog mikrouzorka, kakva je zatvorska ćelija, podrazumeva transversalne, prožimajuće, višesmerne procese. Tim procesima menja se objekt reforme, onaj ko je njome neposredno zahvaćen, ali i subjekti koji reformom na prvi pogled ni na koji način nisu obuhvaćeni. Takođe, reforma propuštena kroz ovaj specifični mikrouzorak prikazuje se u nebrojenim promenama u upotrebi materijalnih sredstava (od gvožđa za okove do betona za kolosalne zatvorske zgrade), ali i simboličkih normi koje definišu značenje kazne, zatvoreništva i prestupa.

Ye old England: zatvor u doba suverena

248

Jedan vinčesterski monah posetio je Sautvark u vreme kada je podignuta verovatno najstarija engleska tamnica, *The Clink*. U to doba, Sautvark je bila varoš s južne strane Temze koja je već tada, u XII veku, bila na glasu po gnusnim svratištima, bordelima i kockarnicama. Suočen s prestonicom s ove strane reke, monah Ričard od Divizisa (Richard of Devizes) nije veličao njen sjaj i njenu raskoš. Umesto toga, on govori o nitkovima Sautvarka i njihovim prestupima:

Svakojaki ljudi iz svakakvih zemalja dolaze tamo... i svako donosi sopstvene običaje i poroke. Tu je svako osuđen na neku vrstu zločina. U svakoj četvrti vrvi od niskih poganluka. Što je neko veća hulja, to se boljim čovekom smatra... Ne stupajte u dodir s ruljom svodnika; ne pridružujte se masi u gostionicama; izbegavajte kocku, pozornicu i krčmu... jer broj parazita je beskonačan. Glumci, lakrdijaši, mladež, laskavci, privlačni dečaci, feminizirani, pederasti, pevačice, nadriplekari, trbušne plesačice, gatare, iznuđivači, noćne ptice, mađioničari, pantomimičari, prosjaci i komedijanti... svi oni lutaju ovim ulicama (*Chronicle*, nav. u Marston 2009: 42).

Prostor koji je, kada prevrše meru, okupljao ove i druge nitkove, nije se bitno menjao od časa kada je vinčesterski hroničar u neverici popisao izopačenosti stanovnika prestonice do samog kraja XVIII veka, kada je, simbolično, srušen *The Clink*. Prostor za pritvor, građevina za koju vekovima nije postojao precizno ustanovljen arhitektonski standard, niti formalno propisana namena, uglavnom je služio kao mesto u kojem se optuženici zadržavaju kratko, u očekivanju suđenja ili presude. To je bio prostor privremene izolacije, prostor pripreme za osudu koju nad njim izriče zajednica od koje je udaljen. Tamno mesto – tamnica – bila je mesto privremenog lišavanja svetlosti i anticipacije trajne tame. Ono, međutim, nije ujedno bilo i mesto gde se kazna potvrđuje i osvedočuje, mesto gde se izvodi istina o nitkovluku zbog kojeg je pojedinac osuđen. To, što će

reformom u XIX veku postati zatvor, samo je mesto gde se istina priprema da izađe na videlo.

Kazna se do kraja XVIII veka po pravilu izdvšavala *izvan* tamnice, pred očima javnosti. Kao takva, ona je bila spektakl i javno dobro zajednice. Bilo da je reč o stubu srama, o *cathedra stercoris*, vešanju ili sečenju trupla načetvoro, zajednica je učestvovala u kazni. Ona je dovršavala sudski postupak osude – udaranjem, gađanjem osuđenog trulim povrcem, izmetom ili zemljom, ili pukim gledanjem i poklicima – potvrđujući moć suverenove produžene ruke da sudi onima koji su se vlastitim nitkovlukom oglušili o njegovu reč. To je ono što Mišel Fuko (Michel Foucault) naziva sudskim i političkim ritualom za koji je neophodna javnost zajednice, naroda, koji „ne samo da mora da zna, nego mora i da vidi sopstvenim očima. Zato što i on mora biti uplašen; ali i zato što on služi kao svedok, jamac kazne“ (Foucault 1991: 58). Zajednica je svedok osvećenja povrede koja je, ko god da je njome neposredno pogođen, zapravo naneta suverenu čija je volja prekršena kršenjem zakona.

249

Da bi se razumeo taj verifikujući pogled naroda, možemo se poslužiti Bredekampovim (Bredenkamp) čitanjem izvorne naslovnice Hobsovog (Hobbes) *Levijatana*. Bredekamp naglašava ulogu brojnih telašaca od kojih je sačinjeno moćno, kolosalno telo suverena, telašaca onih koji su ga uzdigli iznad zemlje i mora, i koju su, tako nepropusno sabijeni u njegovom telu, reč suverena pretvorili u pisani zakon zemlje, a njegov mač u silu koja daje i oduzima smrt. Sve ta telašca okrenuta su ka suverenu i njegovim očima vide svet (Bredenkamp 2007: 40). Moglo bi se reći da su, na sličan način, svi koji pljuju, bacaju gnjili krompir ili vriskom i pogrdama ispraćaju kažnjenika na vešala, ta telašca koja overavaju dobrohotni pogled suverena, overavaju njegovu ozakonjenu volju, i potvrđuju politički ritual prava suverena da dâ smrt. Narod koji gledanjem garantuje jeste ta *ad hoc* zajednica sastavljena od zatečenih predstavnika moćnog korpusa koja bi po potrebi mogla da bude i Levijatan i Behemot.

U odsustvu zatvora kao mesta koje trajno prikriva kažnjenika, čime se kažnjeni pretvara u gotovo isključivu stvar zajednice, osuda pojedinca postaje središnje mesto javnosti, mesto u kojem se otvara sama srž političkog. Prema levijatanskom modelu, suveren održava svoju zajednicu, svoje kolosalno, premda neuređeno telo, javno obznanjujući privatne sudske odluke koje u delo sprovodi „naoružana pravda“ (Foucault 1991: 50), držeći u strahu od sopstvenog mača tu zajednicu koja njegovu volju i reč osvedočuje i potvrđuje. U odsustvu trajnog pritvora, javna kazna je vidljivo, svakom oku dostupno otelovljenje javnog mača suverena, a spektakl

koji izlaže istinu kazne – pojedinačnu istinu pojedinačnog zločina, i opštu istinu povrede suverenove reči – sama je srž javnosti.

250

Levijatanski model političkog, javnosti i pritvora nije iščezao s mračnim vremenima. Doba svetlosti (*enlightenment*) teško se može označiti kao začetak nedvosmislenog humanizovanja kazne i kažnjelog: količina blata i krvi koji simbolizuju nemilost, u XVIII veku se ne umanjuje, niti se zbilja nazire čas u kojem će oni prestati da budu politički manipulativan sadržaj javnog rituala kažnjavanja. Kazne koje su se do tada primenjivale vekovima opstaju: globa, razni oblici mučenja i izlaganje na stubu srama i dalje predstavljaju privremene forme ispaštanja krivice koje živo telo kažnjjenika izlažu osudi javnosti, osudi zajednice. Osuda na smrt, taj kapitalni spektakl i kapitalni iskaz moći suverena, odavno kontrastiran „blagim kaznama“ poput sakaćenja, kastracije i bičevanja (Marston 2009: 12), ne biva prognana na rubove krivičnog zakona. Naprotiv, broj osuda na smrt se tokom ovog veka samo umnožava. Međutim, u ovom veku začinje se i reforma koja će svoj najpotpuniji izraz imati u prvim decenijama potonjeg stoleća.² Ta će reforma izmeniti shvatanje kazne, kažnjelog i društva koje kaznu očekuje i zahteva. Ona će proizvesti temeljnu transformaciju javnosti, načina gledanja, načina posedovanja privatnosti, i moći koja dopunjuje i preobražava suverenov javni mač. Tom reformom postepeno se menja „narod“, koji prestaje da se sastoji iz agregiranog mnoštva podanika, onih zbijenih telašaca u telu suverena, i postaje skup odelitih građana. Ta reforma takođe menja prerogative suverene moći: kratko i indiferentno davanje smrti maksimizira se u temeljno, posvećeno, sistematsko davanje života. Najzad, izraz ove reforme jeste preobražaj tamnice u zatvor.

Kako je reforma postala moguća? Suprotno ranim istorijama reforme zatvora (Ignatieff 1981), tvrdim da do ovih promena nije došlo zbog toga što su u XVIII veku suvereni postali milostiviji, niti zato što je „društvo uopšte uzev“ postalo čovečnije. Reforme takođe nisu ni isključiva posledica političkih revolucija XVIII veka. Naime, u Velikoj Britaniji smena političke paradigme kojom suveren postaje tek „fantastična persona, ujedno arhaična i monstrozna“ (Foucault 1986: 39), naprosto nije nastupila. No, revolucija koja se u Velikoj Britaniji odigrala, industrijska „revolucija“, izvršila je korenitiji uticaj na društvene okolnosti, čime je

2 Reforma o kojoj je ovde reč odnosi se na krivični zakon i, uopšte uzev, na shvatanje zločina. Međutim, reformski impulsi i procesi nipošto se ne zaustavljaju samo na tom domenu. Zbog prostora, ovde ću se zadržati samo na tom razmatranju. Za širi kontekst reforme videti Zaharijević 2014a, za uži kontekst reforme koji se odnosi na obrazovanje videti Zaharijević 2014b.

posredno temeljno transformisano i samo značenje političkog. Transformacija političkog, koja se pre može iščitati iz različitih mikrouzoraka reforme nego iz parlamentarnog života i strogo političkih događaja, od središnjeg je značaja za razumevanje samog sadržaja reforme.

Ključ za razumevanje reforme u ovoj oblasti je postepeno pomeranje s dominantne uloge svojine i načelnog odsustva interesa za život. Prvi uzrok tom pomeranju jeste sve snažnije unutrašnje raslojavanje entiteta koji se do tada skupno mogao misliti kao zajednica ili narod. I pre same industrijske revolucije, a osobito pošto se ona odigrala, pojava nove društvene stratifikacije zahteva pomeranje od levijatanske slike suverena i brojnih telašaca koja ga čine (gde bi, da se ostane pri ovoj metafori, u engleskom društvenom ustrojstvu zemljoposedička aristokratija stajala na ramenima džinovskog monarha), ka novim, jasnim distinkcijama u samom narodu. Te distinkcije počivaju, pored ostalog, na usložnjavanju tipa predstavljive svojine.

251

U XVIII veku, život je u načelu i dalje bio znatno manje vredan od imovine. „Iako je u principu svaki 'prestup' – neovlašćeni dodir s osobom ili tuđom svojinom – bio podložan suđenju, u praksi su se takve parnice u ogromnom broju slučajeva odnosile na štetu učinjenu svojini, a samo povremeno na povredu ličnosti (i tada nesrazmerno češće u prilog višim klasama)“ (Wiener 2004: 15). Svaki život „telašca“ u načelu je bio irelevantan, „ubiv“. S druge strane, ono što je bila ključna svojina – zemlja – od Vilijama Osvajača predstavlja zemlju suverena (Harrison 1984: 30), distribuiranu prema zaslugama sveštenstvu i malobrojnim dostojnicima na osnovu njihove „pobožnosti, rođenja, mudrosti, kuraži i imovine“ (Blackstone 1765: 50–51). Logika feudalne svojine, prema kojoj je u krajnjoj instanci svaka povreda svojine povreda samog monarha, sastavni je deo levijatanskog modela moći. Međutim, u XVIII veku dolazi do značajnih promena u ovoj koncepciji. Da bih to ilustrovala, razmotriću ukratko diskurzivnu pojavu kriminalne „rulje“ (*mob*), i formalno umnožavanje osnova za smrtnu kaznu dosuđenu zbog uništavanja imovine.

Najveći deo onoga što se mislilo pod „narodom“ do duboko u XVIII vek, otpadalo je na seljane (*villein*) koji su živeli na plemićkom dobru, što su plaćali sopstvenim radom ili zakupom. Već u šekspirovsko doba ta reč koja je označavala kmeta geaka transmutira u *villain*, lupeža, nitkova (Harrison 1984: 44). No, u XVIII veku obični ljudi (*common people*) koji su doskora bili sedentarni seljani (i samo stoga uvek potencijalni lupeži), počinju znatno češće da migriraju. Taj *mobile vulgus*, migratoran uglavnom zbog nužde nadničnja, postaje oličenje opasnog lupeštva: tako treba razumeti i višeznačnost ovog pojma koji istovremeno označava

mnoštvo, obične ljude, niže redove i pobunjenu gomilu i kriminalne bande. U XVIII veku, kada se i pre klasnog sistema pojavljuje „the middling people of England“, ono što zapravo jedino zavređuje ime naroda,³ najveći deo engleskog ljudstva počinje da se tretira kao *mob*, puko mnoštvo koje se lako može preobraziti u kriminalnu rulju.

252

U prilog tome govore smrtne kazne. U osvit XVIII veka broj egzekucija se ne umanjuje, već, naprotiv, uvećava. *Bloody Code* ili *Black Act* (Crni zakon, 1722), tako nazvan pošto se prvenstveno obračunavao s maskiranim prestupnicima (ogaravljenog lica) koji su najčešće operisali u šumama i na glavnim putevima, uvodi smrtnu kaznu za više od 50 tipova prekršaja. Lov na jelene, zečeve i neovlašćeni ribolov, uništavanje stabala, podmetanje vatre i krađa stoke – svi ti prestupi postaju kažnjivi vešanjem (Moisisdis 2008: 15). No, 1722. godine svi oni se i dalje mogu razumeti kao prestupi u odnosu na suverena, na njegovu zemlju i njene plodove, koje bi, premda je verovatnoća da će ih počiniti geak-nitkov veća, u načelu mogao da poćini svako, pa i plemić koji je isto izgubio razum. Kako XVIII vek odmiće, prestup nad zemljom prestaje da bude na suštinski način prestup nad suverenom i postaje prestup rulje nad kapitalom. Do tog preobražaja dovode paralelni procesi rasta stanovništva, propadanja malih zemljovlasnika ili zakupaca pod uticajem ograđivanja zemlje (*enclosure*)⁴ i začeci industrijalizacije. Zemlja, njeni plodovi, kao i životi koji jesu kapital ili iz kojih se kapital može ekstrahovati, postaju kapitalno važni. Usled toga, skupljanje drva za ogrev, lomljenje ograda i obaranje stabala na donedavno zajedničkoj zemlji

3 Kontrastiranje rulje i naroda postaje opšte mesto parlamentarnih rasprava od sredine XVIII veka do 1832. godine kada predstavnici srednje klase stiću pravo glasa, čime taj jaz postaje i politički osvedočen. Primera radi, gradonačelnik Londona, Vilijam Bekford (William Beckford) 1761. godine tvrdi da se rulja mora razlikovati od srednjeg sloja naroda Engleske, „manufakturiste, slobodnjaka (*yeoman*), trgovca, seoskog plemića, kojima pripada najveći značaj“ (nav. u Rudé 1970: 293). Na sličan način, u borbi za reformu političkog predstavljanja, Lord Brogam (Brougham) iz opisa naroda isključuje razularenu gomilu (*mob*), i naglašava: „Pod narodom, ponavljam, mislim na srednje klase, na bogatstvo i pamet ove zemlje, na slavu britanskog imena“ (nav. u Dicey 1917: 101).

4 Pod ograđivanjem se misli na proces koji je trajao od 1760. do 1820. godine, koji je podrazumevao ukidanje srednjovekovnog evropskog sistema otvorenih polja, gde seljani, u zamenu za stan i hranu, obrađuju ugovorene delove jedne velike površine koja najčešće pripada lokalnom plemiću. Ograđivanjem se uvodi kapitalistički pristup poljoprivredi, pošto se objedinjavanjem zemlje njeno kultivisanje unifikuje, brojna gazdinstva se pretvaraju u pašnjake na kojima se uzgajaju unosne ovce, a nebrojeni dotadašnji korisnici zemlje, poput pomenutih *villeins*, ostaju bez ikakvih prava na zakup i korišćenje njenih plodova (uključujući i drva za ogrev). Ovo delotvorno zatvaranje ruralnih prostora nagnalo je ogroman broj porodica da migriraju i da se izmeste u gradove, čime zapravo nastaje nešto što će u XIX veku biti radnička klasa (Harrison 1989: 229–231; Polanji 2003).

(Beattie 1974: 79), počinje da se tretira kao krađa i povreda imovine, potencijalno kažnjiva i smrću.

Bez obzira na to da li je krađa nekoliko cepanica zbilja rezultovala pogubljenjem, činjenica da se to moglo dogoditi pretvarala je juridičkim jezikom „obične ljude“ u zločinca kažnjive kapitalnom kaznom. Sva rulja, odvojena od naroda, potencijalno je opasna i lupeška, i njen život, samim tim, postaje naizgled još manje važan nego što je to bio ranije. Manja važnost tog života, s druge strane, doprinosi shvatanju o većoj važnosti života u doličnosti, života „pameti i bogatstva ove zemlje“. Takođe, i za ovaj tekst ništa manje važno, juridički zamišljena spremnost da se za ogrev izgubi i život govori nešto i o intrinzično opasnoj prirodi mnoštva koje ne doseže do naroda. Sam „narod“, s druge strane, potencijalno je uvek ugrožen od nerazumne sklonosti rulje da živi ili umre u kazni. Prema tome, umesto kao prostodušno humanizovanje prostora zločina, reformu koja se u Engleskoj najavljuje krajem XVIII veka treba razumeti iz dva specifična ugla. Ona, s jedne strane, održava novu formu strukturiranja društvenog tela, koja će svoj konačni izraz imati u klasama XIX veka. Ona takođe održava potrebu za redom u turbulentno doba društvenih promena bez presedana, promena koje osuđenog premeštaju iz sfere delovanja „javnog mača“ u domen koji definišu i opslužuju glomazni institucionalni aranžmani države.

253

Pre reforme, izvan javnosti

Jedan od najznačajnijih učinaka političkih revolucija XVIII veka na promenu oblika ostrvskog kažnjavanja bilo je ukidanje mogućnosti transportovanja zločinaca na severnoamerički kontinent. Dva veka pre 1776. godine, deportacije kažnjenika na tlo britanskih kolonija bile su održiva alternativa vešanju: katolici, ekstremni protestanti, lopovi, razbojnici i buntovni Škoti odvoženi su na sedam ili 14 godina u kolonije na Istočnoj obali i u „Zapadne Indije“ (*West Indies*) (Marston 2009: 56). Posredstvom privatnih preduzetnika koji su ih prevozili preko Atlantika i ugovarali potražnju za najamnim radom, osuđenici su pretvarani u *indentured labourers*, specifičnu formu zaduženih radnika koji su, rame uz rame s crnim robovima, omogućavali rast kolonijalne privrede. Međutim, rat za nezavisnost američkih kolonija zaustavlja tu profitabilnu delatnost. Neposredna posledica ove političke smene paradigme jeste ekonomska depresija koja teško pogađa industrijske klase koje se u tom trenutku oblikuju u Velikoj Britaniji, najvećim delom upravo na samoj trgovini. Druga neposredna posledica juridičkog je karaktera: sudovi postaju primorani da

nadomeste postojeću alternativu vešanju (Ignatieff 1981: 159). Iste godine kada se dogodila Američka revolucija, ustanovljuju se i prvi pravi engleski zatvori.

254 Ti zatvori, međutim, nisu ni ranije tamnice ni potonji nepropusni kolosi XIX veka. Oni takođe ne otelovljuju srce javnosti, poput tajberskih vešala, niti prikrivaju kaznu sklanjajući je od zajednice, poput deportacija. Kao revolucijom iznuđena, neželjena privremena mera, ovi specifično ostrvski zatvori ukotvljeni na rekama, u velikoj meri podsećaju na život u deportaciji – na plovidbu koja traje neodređeno dugo u nečemu što je nalik „orahovoj ljusci“ (Cole i Postgate 1971: 157). Ti zatvori, koji predstavljaju prelazni oblik između levijatanskog kažnjavanja smrću i onog što bi se moglo nazvati životom u kazni, zapravo su rashodovani ratni brodovi, brodovi-tamnice. Godine 1776, dvanaest godina pre nego što će započeti transportacija kažnjenika u australijski deo kolonijalnog sveta, donesen je zakon kojim se sudovi ovlašćuju da kažnjenike osude na pritvor u starim, ukotvljenim i rashodovanim brodovima (*rotting hulks*), doslovno ostavljenim da trunu pošto više ne mogu da ispune vlastitu namenu.

Lađe-zatvori predstavljaju materijalni i simbolički prostor između pritvora ranijih vremena, kao puke pripreme za kaznu, i zatvora druge polovine XIX veka, kao otelotvorenja performativne moći zakona na živom telu kažnjenika. Ova naglašeno privremena mera obeležava prazno mesto strukture kažnjavanja, gde zauvek ukotvljen brod označava kaznu kao strukturnu lišenost destinacije, ni život ni smrt kažnjenog. U lađe-zatvore upisan je i istorijski trag moći suverena da po volji oduzme slobodu kretanja, kao i najava buduće moći države da svako kretanje svede na jednolično, obesmišljeno, teško i ograničeno kretanje koje je, samo po sebi, kazna. Brodovi čija je svrha da istrunu kao tamnice takođe su vidljivi, iako je kazna u njima sklonjena od očiju javnosti. Najzad, oni na neobičan način najavljuju promenu u shvatanju imperije, moći države i njenih neprijatelja. Kao neuhvatljiva mesta koja su, pored trgovaca i robova, prevozila i gusare, brodovi su bili pomični prostori neprijateljstva prema čitavom čovečanstvu. Ti prostori sada postaju zaustavljeni, sprečeni da se ikada više pomaknu, kao i metaforični gusari koji na njima žive i (treba da) umiru. Ukotvljeni razbojnici najavljuju moćnu imperiju, koja predstavlja i kraj gusarenja kao puke apolitične krađe lišene svake institucionalne potencije (Bojanić 2010: 11). Moć države i moć imperije najavljuju se, dakle, na neobičan način u ovim protozatvorima.

Funkcija narativa o lađama koje trunu je specifična. On, prvo, pokazuje da ne postoji linearna putanja progressa od sečenja tela na četvoro do „humanih“

zatvora iz kojih ljudi izlaze kao poboljšani pojedinci. On, zatim, takođe pokazuje i da se ne može misliti u totalnim diskontinuitetima (levijatan-sko vešanje naspram iskupljujućeg zatvorskog života), već da je neophodno uzimati u obzir različita preklapanja, koincidencije i slučajne efekte koji stiču političko značenje i u stanju su da utiču na promene koje znatno nadilaze opisane mikrofenomene. Najzad, ovaj primer pokazuje da proces reforme nije jednoznačan, pravolinijski, niti osmišljen unapred, kao i da pitanje *ko* sprovodi reformu mora ustupiti značaj pitanju *kako* se ona sprovodi.

Od temeljne je važnosti naglasiti da se takoreći istovremeno s ukidanjem deportovanja u Ameriku i legalizovanjem lađa-zatvora, pojavljuju i prvi autoritativni glasovi koji zahtevaju reformu tamnica. Džonas Hanvej (Jonas Hanway) i Džon Hauard (John Howard), u sličnom duhu kao i Čezare Bekarija (Cesare Beccaria), usredsređeni su na dva ključna pitanja: na kritiku stanja unutar zidova tamnice, praćenu zahtevom da se umani broj egzekucija. Prvi reformatori su ulazili u pritvore koji su ponajpre podsećali na prostrane podrumске srednjovekovne tamnice, iz kojih se išlo ili na vešala ili se izlazilo na slobodu koja je i dalje bila sloboda u krađi, razvratu i manjim oblicima razbojništva. Prema reformatorima, nijedan od ovih aspekata nije bio valjan. Javna egzekucija za povredu nad svojinom sve se predanije osporava, pošto prizor vešala više ne podstiče bogobojažljivost i strah od moći javnog mača već, naprotiv, izaziva divljenje prema gordosti i smelosti kažnjenika (McGowen 1994: 259–260). Umesto da budu mesta koja čvršće povezuju zajednicu u telu suverena, javna pogubljenja pre postaju ravna kakvom vašaru na kojem se mnoštvo običnih ljudi lako može preobraziti u pobunjenu, kriminalnu rulju. Međutim, ni tamnice XVIII veka, posredstvom kojih je trebalo zaustaviti prelivanje zločina preko njihovih zidina, nisu mogle da odgovore na zahtev dobro opremljenim zatvorenim mestom koje treba da omogući život *u* kazni. Otuda su, podstaknuti religijskim ili protoutilitarističkim impulsom, reformatori zagovarali ustanovljenje uređenog zatvora koji će funkcionisati kao supstitut neumerenom vešanju, istovremeno zaustavljajući prelivanje zločina izvan zidina tamnice.

Njihovi ključni zahtevi odnosili su se na neophodnost inkorporiranja higijene, discipline i samoće u prostor tamnice. U tamnicama često nije bilo nikakve hrane, zatvoreničke odeće, mesta za spavanje (osim golog poda), dotoka vode i svežeg vazduha, kao ni odvodnih kanala. Zatvorenici su uglavnom bili zbijeni u istim prostorijama bez obzira na to da li su bili „dužnici ili zločinci; muškarci ili žene; mladi početnici ili stari prestupnici“ (Howard 1777: 10 i dalje, 15). Zdravlje i moral, koji su u svešti reformatora bili u najužoj vezi, bili su ugroženi stalnom izloženošću

razvratu, uticaju iskusnih zločinaca na mlade umove i tifusu (*gaol-fever*, zatvorskoj groznici), koji je, prema Hauardu, smaknuo više glava od samog vešanja. I kao što je juridička pretpostavka bila da spremnost na krađu cepanica za ogrev govori nešto o intrinzičnoj prirodi rulje, tako su i reformatori polazili od pretpostavke o unutrašnjoj vezi bolesti i odsustva discipline, moralnosti i časti, vezi koja je na najverniji način predstavljala stanje nižih društvenih redova (Ignatieff 2005: 33; Zaharijević 2014a: 163–167). Urediti tamnice, uvesti disciplinu u njih, značilo je uvođenje discipline u samo telo društva koje je zbog odsustva smernosti, doličnosti i časti u pritvoru i okončavalo. No, uvođenje discipline nije bilo moguće bez karantina, koji je jedini mogao da zaustavi moralnu i fizičku zarazu: to je, verujući u moć religijskog prosvetljenja, predlagao Džonas Hanvej zalažući se za samoću u pritvoru (*solitude in imprisonment* [Hanway 1776: 4]). Reformatori su, drugim rečima, tražili neke sasvim nove i drugačije zatvore – drugačije od postojećih tamnica i nove u odnosu na jezivo nesantitarne ukotvljene brodove u kojima su i disciplina i samoća bile na granici izvodivog.

Dakle, sâm kraj XVIII veka obeležava snažna potreba za uvođenjem reforme u instituciju i praksu pritvaranja i kaznenog sistema uopšte uzev. Kažnjenički brodovi koji zbog ratova postaju održiva, umesto privremena mera; tek ustanovljena kažnjenička plovidba ka Novom Južnom Velsu i Vandimenijskoj Zemlji (Tasmaniji); pitanje težine zločina i neutralnosti pravde, diskrecionog prava sudova da odlučuju o smrti, učešća države u organizovanju uređenog života zajednice, i insistiranje na sve većem značaju života u odnosu na svojinu, uz gradiranje značaja i života i svojine: sva ta pitanja iznuđuju definisan odnos prema reformi koja treba da dovede do toga da se „ne kažnjava manje, nego da se kažnjava bolje“ (Foucault 1991: 82).

Primenjena reforma

Zbog krađe stolnjaka gospodina Ibetsona (Ibbetson), Sara Daglas (Sarah Douglas) pritvorena je 1791. u Njugejtu, u svojoj šezdeset i trećoj godini, gde je očekivala izvršenje presude: izgnanstvo u trajanju od sedam godina (Marston 2009: 63). Te godine, ona je na temelju istog zločina mogla biti osuđena i na smrt vešanjem. Da li bi sredinom XIX veka slična presuda bila moguća? Odgovor mora biti negativan. Tokom prve četiri decenije XIX veka, broj osnova za smrtnu kaznu umanjen je s više od dve stotine na 11, da bi 1861. samo ubistvo, gusarenje, veleizdaja i podmetanje vatre u oružarnice i brodogradilišta vodili pogubljenju (Mitchell 1996: 95).

U novu kažnjeničku koloniju – Zapadnu Australiju, koja je u te svrhe služila sve do 1867. godine – slati su uglavnom mladi muškarci koji su mogli da prežive plovidbu, jer su svoj zločin iskupljivali gradnjom nove kolonije. Taj ekonomski pragmatizam, u skladu s ranijom tradicijom deportovanja, sasvim se uklapao u projekt odstranjivanja društveno nepoželjnih elemenata, ali se i bitno razlikovao od ranijih projekata gradnje: dok su zatvorenici deportovani u Ameriku kao *indentured labourers* gradili koloniju gotovo u istom svojstvu kao robovi, kažnjenici koji su upućivani na plovidbu ka Australiji, odlazili su tamo sa svešću o vlastitom budućem građanstvu. Tada već duboka vera u moć reforme svoj je izraz imala u dodeli prava da se po odsluženju kazne postane punopravni građanin nove kolonije (Shore 2004: 391).

Sara Daglas je umrla prirodnom smrću u pritvoru u Njugejtu, najozloglašenoj londonskoj tamnici koju su krasile četiri velelepne statue, simboli mira, bezbednosti, izobilja i slobode. No, zaboravljeno ime i besmisleni prestup Sare Daglas nisu važni samo zbog toga što na najočigledniji način prikazuju značaj svojine i nevažnost određenih života u engleskom krivičnom pravu na prelazu vekova. To ime je bitno zato što je jedno od prvih koje je zabeleženo, arhivirano i pohranjeno u registarskim zapisima koji najavljuju nov sistem definisanja prestupa i prestupnika. Od 1791. do 1805. godine, kada registrovanje kažnjenika postaje deo projekta nacionalne statistike, uobličava se zahtev za sve preciznijim i određenijim opisima kako zločina, tako i zločinaca. Statistika, jedno od ključnih metodoloških oruđa reformatora ranog XIX veka, i jedno od prvih naučnih oruđa države kao institucionalnog giganta koji odmenjuje levijatanskog suverena, omogućuje da problem zločina postepeno počne da se pomera s tipa svojine ka kategoriji zločinca.

Da se rodila one godine kada je preminula, Sara Daglas koja je mogla da bude jedna od poslednjih koju su obesili na tajberskim vešalima, na temelju svog zločina bila bi nevažna statistička napomena u nekom od do tada pomno i pedantno vođenih registara. Način na koji se u tom izrazito kratkom periodu odvijao preobražaj starih institucija koje su garantovale pravdu, bezbednost, svojinu, život i smrt, govori u prilog temeljnoj transformaciji političkog. Tokom prvih decenija XIX veka reformski se zagovara ustanovljenje neutralnog i predvidivog sistema pravde. Nove i do tada nezamislive oblike učešća države u uređivanju društva, države koja upravo stoga prestaje da funkcioniše kao levijatanski suveren, iznudila su snažna klasna raslojavanja nastala pod pritiskom industrijske revolucije. Ti novi administrativni centri kontrole nad narodom koji se, posle Maltusa

(Malthus 1798), preobražava u stanovništvo, jesu policija, sudovi za prekršaje (*police courts*), kuće za rad (*workhouses*) i zatvori. Do tada, država nije imala nikakvu kontrolu nad rashodovanim brodovima, niti je rukovodila deportacijom kažnjenika u kolonije: i jedno i drugo bili su poduhvati privatnih preduzetnika. Održavanje starih i izgradnja novih zatvora, kao i raspodela pomoći siromašnima, bili su u nadležnosti parohija, a ne centralne vlasti, države. Isto je važno i za preteču policije u gradovima – do donošenja Zakona o policiji u glavnom gradu (*Metropolitan Police Act*, 1829) sfera javnog reda i mira uopšte nije bila zakonski uređena. Utoliko, izgradnja Milbanka 1812. godine, prvog državnog zatvora (*national penitentiary*) koji je, doduše, i dalje bio nalik srednjovekovnoj tvrđavi, konstituisanje Metropolitan policije 1829. i donošenje Zakona o registrowanju rođenja i smrti 1836, kojim se uspostavlja državno telo opšteg matičara (*General Register Office*), ne predstavljaju prekretnicu samo u istoriji engleskog zločina, nego i u procesu transformacije političkog.

Sve složenija tela za praćenje statistike imala su značajnu ulogu u preobražanju percepcije zločina. U skladu sa statističkim nalazima, do 1842. godine broj registrovanih zločina u Engleskoj i Velsu porastao je od početka veka za gotovo sedam puta. Za reformatore i novu dominantnu javnost srednje klase, ovo statistički verifikovano znanje nudilo je konačnu potvrdu o sad već sasvim oformljenoj predstavi o postojanju intrinzične veze između siromaštva, nemorala i pobune rulje. Iako bi tu cifru svakako pre trebalo sagledati u svetlu znatno temeljnije, skuplje i delotvornije mašinerije koja se primenjivala da bi se zločin detektovao, osumnjičeni priveo, suđenje trajalo kratko i bilo efikasno, forme kažnjavanja optuženika odgovarale počinjenom nedelu i da bi se, najzad, zabeležili svi ovi podaci (Wiener 2004: 17), ona je u svoje vreme zapravo samo temeljno podsticala dalji rad reforme. Jedan novi vid znanja o zločinu – koji se više ne gleda da bi se činom gledanja potvrdio, zajemčio ili overio, već se sada interpretira na osnovu različitih „objektivnih“ pokazatelja – polučice duboko reformske gestove čiji je cilj da se zločin umanj i pre no što se dogodi. Tako treba razumeti ustanovljenje policije čiji je primarni zadatak preventivni nadzor,⁵ ali i ustanovljenje državnih škola u drugoj polovini

5 Edvin Čedvik (Edwin Chadwick), Bentamov (Bentham) učenik, koji je utilitističko učenje direktno sprovodio u delo integrišući ga u rad same države, 1829. godine piše tekst „Preventive policing“, uključujući se u žarište rasprave o donošenju zakona o policiji. Čedvik kaže: „Naša sadašnja policija sastoji se od razdvojenih korpusa ljudi kojima se odvojeno rukovodi na osnovu heterogenih propisa... [ona deluje] isključivo po pozivu, tako što privodi prestupnika sudovima na izricanje kazne. Dobra policija bila bi jedno dobro organizovano telo ljudi koji delaju sistemski i predostrožno da bi sprečili zločin i nevolje u javnosti; da bi održali javni mir i red“ (nav. u Taylor 1997: 148).

veka, koje su osim za podučavanje aritmetici, čitanju i pisanju, takođe služile i kao mera odvraćanja malih „običnih ljudi“ od toga da se odaju ulici i nepočinstvu (Zaharijević 2014b).

Međutim, uprkos svim merama kojima se nitkovluk nastojao saseći u korenu, prisustvo zatvora – ne tamnice, ne ukotvljenih brodova, ne otvorenih dužničkih pritvora – bilo je nužno da bi sve druge mere imale značenje. Prvi državni zatvor, Milbank, u sebi i dalje spaja etos dva doba: s jedne strane, u njega su upisani panoptička struktura i utilitaristički principi odnosa prema kažnjenicima, dok ga, s druge, odlikuje istovetna namena kao i starije prostore za pritvor. U velikoj topografskoj studiji, prikladno nazvanoj *Handbook of London (Priručnik o Londonu)*, gde Piter Kaningem (Peter Cunningham) upoznaje posetioce Londona s najraznovrsnijim aspektima metropole, pojavljuje se i kratak članak o Milbanku. Tu se pojašnjava da je to najveći zatvor u Londonu, da ga je osmislio Džeremi Bentam, da mu „tlorcrct podseća na točak“ u čijem je središtu pozicioniran upravnik zatvora, i da „svi zatvorenici u Velikoj Britaniji koji su osuđeni na deportaciju, bivaju poslani u Milbank pre no što se presuda sprovede u delo“ (Cunningham 1850: 337). U prikazu ovog zatvora izostavlja se podatak o troškovima koji su bili neophodni za njegovo podizanje i održavanje, ali samo nekoliko stranica dalje, gde se „turistički“ prikazuje *Model prison* (Pentonvil), Kaningem ne propušta da ukaže na to koliko je koštala izgradnja tog, da tada najambicioznijeg zatvora Ujedinjenog Kraljevstva, i koliko državu staje svaki pojedinačni zatvorenik u njemu (*isto*: 341).

259

Predstavivši Milbank u svom voluminoznom „turističkom vodiču“, Piter Kaningem pominje Bentamovo ime bez ikakvih dodatnih pojašnjenja. To se može objasniti činjenicom da je Bentam bio osoba koju nije bilo potrebno posebno predstavljati, pošto su utilitaristička načela bila ugrađena u brojne institucije nastale tokom prve polovine XIX veka, što dakako važi i za engleske zatvore.⁶ U skladu s Bentamovim predlozima,

6 Edvardijanski istoričar prava, Alfred Dajsi (Alfred Dicey) opravdava ovo uzgredno, a opet samorazumljivo pominjanje Bentamovog imena. Uvevši periodizaciju u pravni domen XIX veka, Dajsi drugi period označava kao bentamistički (1825–1870): „To je bilo doba utilitarističke reforme. Zakonodavstvo je rukovođeno korpusom mnjenja koja su se u popularnoj svesti i, na koncu, ispravno, vezivala za Bentamovo ime. Pokret čiji je on, ako ne tvorac, onda svakako prorok, bio je pre svega pokret za reformu zakona. Stoga je on uticao, premda u veoma različitim stupnjevima, na svaki deo engleskog zakonodavstva“ (Dicey 2008: 46). Dajsi svoja predavanja objavljuje 1917. godine. Na njih se, recimo, 1944. poziva Polanji (Polanyi) i s uporedivom samorazumljivošću pominje Bentamovo ime. Zanimljivo je uočiti neočekivan prekid u pamćenju tog imena. Intervju koji su s Fukoom vodili Baru (Barou) i Pero (Perrot) povodom objavljivanja *Nadziranja i kažnjavanja* (1974), možda najvernije svedoči o tom ponovnom otkriću Bentama „čije je delo palo u zaborav“ i čiji je značaj za njih „zbunjujuć“ (Foucault 1986b: 146).

zasnovanim na njegovom „savršenom arhitektonskom planu“, u novim zatvorima kažnjenici se strogo razdvajaju. Time se primenjuje princip osame u kazni, ali se uspostavlja i sistem gotovo potpune nevidljivosti: ne samo da zidine zatvora čuvaju zatvorenike od prodora u javnost, nego oni postaju nevidljivi i jedni za druge. To ima praktične posledice: da bi se nadjačali čuvari, potreban je „jedinstven rad mnogih ruku i složnost mnogih umova. Ali kakvog jedinstva i sloge može biti među osobama koje nikada nisu videle drugoga od časa kada su stupile u ćeliju?“ (Bentham, Letter VII: §3). Odvojenost i osama imaju i humanizujuće efekte – i „najnaprasitiji zločinci“ mogu imati savršenu slobodu kretanja u prostoru koji im je dodeljen, čime se ukida potreba za okovima (*isto*: §5). U skladu s propisanom kaznom kvantifikuje se, dakle, mera moći kretanja i govora: pevanje himni i psalama neretko je bio jedini vid prepoznavanja vlastitog glasa u višeglasju.

260

Iako su zatvorenici postajali doslovno nevidljivi kao osobe ukidanjem upotrebe ličnog imena i njegovom zamenom brojem u registru, njihova depersonalizacija bila je, na paradoksalan način, praćena uređenjem prostora koji je trebalo da omogući njihovo preoblikovanje. Budući da više nije puka priprema za smrt, zatvor treba da bude mesto u kojem se odvija život kažnjenika. Stoga su pravila blagosti (*lenity*), strogosti (*severity*) i ekonomičnosti (*economy*) ključna za uređenje života koji je sam po sebi kazna. Osuda na karantin i nevidljivost mora biti strukturirana uravnoteženom primenom blagosti i strogosti, dovoljnom količinom hrane, svežeg vazduha, dotoka svetlosti i obezbeđenih odvoda da bi se u tom zatvorenom prostoru moglo preživeti, ali tako da se život u kazni u svakom trenutku doživljava kao kazna. Život u kazni ne sme da ugrožava život: zbog toga i hrane, i odeće, i mučenja mora biti malo. Ono se mora primenjivati ekonomično. Ovakav život mora biti jednoličan i dosledno strogo organizovan, tako da svakom svojom dimenzijom kažnjava prestupnika za zlodelo koje je počinio nad zajednicom. On svakako podrazumeva izvesne troškove (i to ne privatnih preduzimača, nego oporezovanih predstavnika stanovništva izvan zatvora). Međutim, uverava Bentam, ulaganje u sistem koji uspeva da uspostavi ravnotežu između blagosti i strogosti omogućava i da se uloženo povрати: obezbeđujući supsistentni minimum (hrane, čistoće, zdravlja), sistem može da se stara o zatvoreniku bar onoliko koliko bi trebalo da se stara o najubogijim segmentima društva, jer zauzvrat dobija poslušnu radnu snagu kojom nadomešćuje vlastite troškove (Bentham, Letter XI). Tako Bentam predlaže čitavu paletu zamislivih poslova, koji, ponovo, doprinose monotonosti života u kazni i istovremeno je bar na kratko remete. Pre isteka

XIX veka, svi krajnje besmisleni oblici rada, poput obrtaljke (*crank*), nožne koturaljke (*treadmill*) i prenošenja kamena s jednog na drugo mesto, izlaze iz upotrebe. Monotonost i tegobna ponovljivost drugih, poput razdvajanja kućine ili šivenja, što su bili česti poslovi i u domovima za sirotinju (*workhouse*), pokazala se kao izrazito isplativa: primera radi, 1854. godine u Milbanku je za devet meseci proizvedeno 24.000 šinjela (Marston 2009: 106).

Međutim, središnji doprinos bentamovskog savršenog plana koji se, prema njemu, mogao primeniti na veoma različite građevine – zatvore, bolnice, fabrike, sirotinjske domove za rad, sanatorijume, pa i škole – odnosio se na arhitektonski modus uspostavljanja discipline nad kažnjenicima, discipline koja se sprovodila takoreći bez ikakvog dodira s njima. Ključ kružnog tlocrta na kojem Bentam insistira, bio je u središnjoj poziciji nadzornika koji vidi, iako sam nije viđen: koga, dakle, odlikuje „savršen pogled“ i eluzivno prisustvo koje, uprkos tome, ima gotovo potpunu moć kontrole. Omniprezentni pogled disciplinuje upravo svojom nevidljivošću (Bentham, Letter V, VI). Panoptički mehanizam tako „obrće načelo tamnice“ (Foucault 1991: 200), pretvarajući zatvor u prostor interiorizovanih spoljašnjih aranžmana (zidova, otvora za svetlost, rešetaka itd.) u prostor gotovo savršene samodiscipline iz koje se isključuje svaki oblik zajednice i kolektiviteta, koji funkcioniše poput mašine ili laboratorije za eksperimente nad partikularnim telima, ponašanjima, mislima (*isto*: 202–204). Interiorizovani pogled, najzad, ukida potrebu za oružanom pravdom, za nasiljem, za okovima, za svim onim što je bilo sastavni deo levijatanskog oblika kažnjavanja (Foucault 1986b: 155).

Prema tome, relativno dosledno uvođenje bentamovskih principa u instituciju zatvora predstavlja vrhunac primene reforme u domenu krivičnog uređenja zajednice. Činjenica da je država direktno uključena u taj proces samo je jedan, iako izrazito važan, aspekt reforme. Međutim, neophodno je uočiti da reforma menja i prirodu kazne, prirodu prostora koji kaznu čini mogućom, prirodu kažnjelog i entiteta koji ga kažnjava. Raslojavanje koje počinje u XVIII veku uvođenjem razlike između „naroda“ i rulje, posredstvom zatvorske ćelije uvodi strogu diferencijaciju i u samu rulju, ukidajući joj time svaki kolektivni potencijal. Panoptički zatvor, poput drugih institucija u koje je trebalo da prodre bentamovska reforma, primarno „ne cilja na uvećanje moći [suverena ili države], niti na neporedno spasenje ugroženog društva: njime se teži osnaživanju društvenih sila – uvećanju produktivnosti, razvoju ekonomije, širenju obrazovanja, podizanju

nivoa javnog morala“ (Foucault 1991: 208). Za to je neophodno redefinisati shvatanja o doličnom i nedoličnom; redefinisati (svrhe) znanja i norme posredstvom kojih se ono diseminira; menja se funkcija pogleda, pozicija onih koji (ne) vide – javnost se sa gubilišta sada premešta na sasvim drugo mesto – i pozicija onih koji su viđeni u beskrajnoj monotoni kazne koju žive. Reforma tamnog u zatvoreno mesto govori i o promeni prirode političkog.

Zatvorska reforma izvan zatvora

262

Nitkovluk o kojem je sa zazorom pisao Ričard od Divizisa, rano viktorijsko društvo prepoznaje kao samu srž zločina u odnosu na javnost. Ta se javnost, naime, konstituše kao javna upravo odsecanjem ogromnih delova društvenog tela koje može ili bi, na temelju svoje zamišljene prirode, moglo da okonča u niktovlucima. Ali, za razliku od vremena vinčesterskog monaha koji „narod“ upozorava na opasnost od družbovanja s nitkovima, u ranoviktorijsko doba „narod“ lorda Brogama ili gradonačelnika Bekforda s njima više ne družbuje: stratifikacije na dolične i nedolične sve se preciznije i istančanije ugrađuju u zdanje javnosti. Nedolični – oni koji nisu mogli biti bolji nego što jesu u sistemu koji im to, za razliku od ranijih, sam po sebi omogućava; oni koji nisu mogli primeniti samokontrolu u procesu samostvaranja; oni čija se priroda tumačila kao verni odraz neuređenosti, neodelitosti, nemoći da se bude građanin – morali su biti materijalno i simbolički razdvajani od doličnih. No, kako je njihovo nedelo počinjeno u odnosu na samu javnost, a ne više prema zapisanoj volji suverena, oni su morali biti i odvojeni i živi u kazni. Zatvor je bio taj prostor koji je omogućavao da se ispašta kazna zbog vlastite nemoćne prirode da se bude izvan, među doličnima.

Kazna je, samim tim, pomerena van sveta vrlih privatnih pojedinaca. Tajbern, svojedobno simbol moći suverena oko koje se koncentriše javnost, pretvara se u običnu raskrnicu. No, premda se sam čin vešanja više *ne vidi*, zatvor, čije zidine čuvaju javnost od nedoličnog prizora, takav je i toliki u svojoj arhitektonskoj impozantnosti da se iz perspektive mnoštva niskih građevina uvek manifestuje kao čvrsta i postojana alternativa životu u doličnosti. Spoljašnjost zatvora na drugačiji način proizvodi efekat interiorizovanog pogleda: ta građevina za svakoga predstavlja simbol užasa života u nedoličnosti, arhitektonski opominjući, odvrćajući i preventivno disciplinujući. U poređenju s malim građevinama, posebno sirotinjskim udžericama, zatvori su izgledali kao divovski izraz moći i preduzimljivosti viktorijske države.

Monumentalnost tih građevina odražava moć na još jedan, suptilniji način. Sredinom veka se u klasifikovanje zatvorskih ustanova uvodi stroga sistematizacija. U doba kada se zakonski obustavlja progon u kažnjeničke kolonije i kada se ukidaju brodovi-tamnice, engleski zatvori počinju sistemski da se dele prema polu, starosti, telesnoj sposobnosti i težini zločina (tako se uvode stroge granice između zatvora u kojima se sprovođi prinudna osama i onih koji obezbeđuju ljudstvo za izvođenje javnih radova, poput gradnje puteva, brana, mostova, pruga i slično). To sistematizovanje proizlazi iz sve raširenije prakse udvajanja jezika prava i jezika egzaktnih nauka. Donošenje Zakona o običnim zločincima 1869. godine obeležava trenutak u kojem se naglasak s tipa zločina konačno sasvim premešta na kriminalizovanog pojedinca, a njegova kriminogenost, u zavisnosti od konkretnog razdoblja, biva definisana, afirmisana, kvalifikovana i kvantifikovana u skladu sa znanjima iz medicine, antropometrije, frenologije, kriminologije, eugenike, psihijatrije i drugih naučnih disciplina XIX veka.

263

Primeri učešća u reformi koja se odvija izvan samih zatvorskih zidina, kao i uticaj zatvora na svet s one njegove strane, upućuju na to kakav je bio život novog viktorijanskog zatvora u novom društvu i novoj državi. Za samo nekoliko decenija, krivični sistem Ujedinjenog Kraljevstva doživeo je vanrednu transformaciju, u čijem je središtu bilo ujednačenje ovlašćenja i režima surovosti zatvorskih ustanova, kategorizovanje prestupnika i sistematizacija znanja o uzrocima kazne, tipu kažnjavanja i razlozima za ulaganje u izgradnju jednolikih institucija, čime od sada rukovodi država. Iako je reč o fiktivnom liku, čuveni berberin-koljač iz ulice Flit, Svini Tod (Sweeney Todd), odgovoran za smrt nekoliko stotina ljudi na najmonstruozniji način (Anon. 1847), krajem XVIII veka u koji ga smešta ranoviktorijanska fascinacija nedavnom neuređenom prošlošću, i dalje je bio faktički *moćna* figura. Zaslugom reformskih politika, likovi poput Toda koji u centru metropole sveta od ljudi prave najukusnije pite, biće pretvoreni u petparački oblik zabave nižih srednjih klasa u časovima dokolice, prognani izvan uređenog prostora moći zakona, države, imperije i javnosti.

Šta je reforma?

Ovako predstavljeni mikrouzorak reforme vraća nas na početak ovog teksta. Umesto da se o reformi misli kao o nekakvom jednokratnom postupku ili manjem skupu postupaka koji unapređuju određeni segment na koji se reforma primenjuje, valjalo bi je misliti kao obuhvatan, multilateralan,

disperzivan proces koji je i učinak i dalji pokretač duboke transformacije političkog. Reforma tamnice u zatvor u intrinzičnoj je vezi s temeljnim promenama u ekonomskoj, političko-juridičkoj i naučnoj sferi (Foucault 1991: 218), gde se nauka, pa bila to i antropometrija, može tretirati kao vrhunsko aktualno javno znanje koje ima presudnu ulogu u aranžiranju i raslojavanju društvenog tela. Potom, ako se o reformi misli kao o pravolinijskom procesu koji nešto rđavo pretvara u nešto dobro, takav opis ukida složenost bez koje je reforma nemisliva, ali se njemu potkrada i implicitna normativnost koja ostaje pohranjena u procenama o tome šta je dobro, a šta rđavo i zastarelo. Tako se pretvaranje tamnice u zatvor ne može čitati kao jednosmeran narativ o progresu društva koje napušta surove i krvožedne rituale, da bi se prostor javnosti učinio boljim i u konačnici jednakijim mestom, i da bi internirane individue jednom možda postali bolji ljudi. Reforma je ovde bila učinak spleta složenih, nekada protivrečnih i međusobno nerazlučivih zahteva društva koje je najednom postalo preglomazno, urbano i većinski radničko, okruženo „opštom javnošću“ koja više nije tajberska javnost suverena za narod, nego javnost normi i znanja srednje klase. Treće, reformski proces nije jednoznačan i samorazumljivo čovečan: podrumaska tamnica srednjovekovnog zamka nije bez ostatka i odmah preobražena u strogo čuvane, „humane“ centralne zatvore. Reforma se kolebala između različitih formi dostupnih, ambivalentno valjanih rešenja koja su se ponajmanje starala o dobrobiti neposrednih objekata reforme – samih prestupnika. Najzad, na osnovu rečenog tvrdim da je reformski potez, čak i kada je usmeren na neku naizgled jasno definisanu mikrooblast, uvek široki potez koji transformiše postojeće društvene – i materijalne i simboličke – odnose.

Utoliko u zaključku želim da ponovo snažno naglasim sledeće. Prvo, činjenica da je *The Clink*, dugo najjezivija tamnica koja je bila razorena u pobuni upravo u vreme kada se osmišljava prvi državni zatvor, danas maleni muzej srednjovekovnog nasilja, rezultat je dubinski izmenjenih odnosa između svojine i života, suverena i naroda, naroda i rulje, duboko stratifikovane javnosti srednje klase, doličnih i nedoličnih. Taj niz promena odgovara onome što je u ovom tekstu označeno sintagmom transformacija političkog. Drugo, reforma nikada nije samo posledica promena, već je i njihov pokretač, instrument i sredstvo kojim se ostvaruju novi oblici reformi. Utoliko je insistiranje na neophodnosti reforme signal tektonskih kretanja koja erodiraju temelje postojećih političkih paradigmi, kretanja koja nijedan segment društva ne ostavljaju netaknutim.

Primljeno: 10. septembra 2014.

Prihvaćeno: 28. oktobra 2014.

Literatura

- Anon. (2005 [1846–7]), *Sweeney Todd or The String of Pearls*, Wordsworth Editions.
- Beattie, J. M. (1974), „The Pattern of Crime in England 1660–1800“, *Past & Present*, 62: 47–95.
- Bentham, Jeremy (1995 [1791]), *The Panopticon Writings*, Miran Bozovic (ur.), London: Verso. Dostupno na <http://cartome.org/panopticon2.htm> (pristupljeno 6. 11. 14).
- Blackstone, William (1765), *Commentaries on the Laws of England (Book the First)*, Oxford: Clarendon Press.
- Bojanić, Petar (2010), „Figure (a)simetrije. 'Gusari' i svet kao zatvorena trgovačka država“, *Theoria* 53(4): 5–14.
- Cole, G. D. H. i Raymond Postgate (1971 [1938]), *The Common People 1746–1946*, London: Methuen & Co.
- Cunningham, Peter (1850), *Hand-Book of London, Past and Present*, London: Bradbury and Evans.
- Dicey, Albert Venn (2008 [1917]), *Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century*, Indianapolis: Liberty Fund.
- Foucault, Michel (1986a), „Prison Talk“, u Colin Gordon (ur.), *Power/Knowledge*, The Harvester Limited Press, 37–54.
- Foucault, Michel (1986b), „The Eye of the Power“, u Colin Gordon (ur.), *Power/Knowledge*, The Harvester Limited Press, 146–165.
- Foucault, Michel (1991), *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, London: Penguin.
- Ignatieff, Michael (1981), „State, Civil Society, and Total Institutions: A Critique of Recent Social Histories of Punishments“, *Crime and Justice*, 3: 153–192.
- Ignatieff, Michael (2005), „The ideological origins of penitentiary“, u M. Fitzgerald, G. McLennan i J. Pawson (ur.), *Crime and Society. Readings in History and Theory*, London: Routledge, 31–49.
- Hanway, Jonas (1776), *Solitude in Imprisonment, With proper profitable Labour, and a s spare Diate*, London: J. Bew.
- Harrison, J. F. C. (1989), *The Common People. A History from the Norman Conquest to the Present*, Glasgow: Fontana.
- Howard, John (1777), *The State of Prisons in England and Wales*, Warrinton: William Eyres.
- Malthus, Thomas (2008 [1798]), *O načelu populacije*, prev. Žarko Vodinelić, Zagreb: Izvori.
- Marston, Edward (2009), *Prison. Five Hundred Years of Life Behind Bars*, Richmond: The National Archives.
- McGowen, Randall (1994), „The End of the Public Executions in England“, *Journal of British Studies* 33(3): 257–282.
- Mitchell, Sally (1996), *Daily Life in Victorian England*, Westport and London: Greenwood Press.
- Moisidis, Cosmans (2008), *Criminal Discovery: from truth to proofs and back again*, Sydney: Institute for Criminology.
- Polanji, Karl (2003), *Velika transformacija*, prev. Dubravka Mićunović, Beograd: Filip Višnjić.
- Rudé, George (1970), *Paris and London in the Eighteenth Century. Studies in Popular Protest*, London: Collins.
- Shore, Heather (2004), „Crime, Policing and Punishment“, u Chris Williams (ur.), *A Companion to Nineteenth-Century Britain*, Oxford: Blackwell, 381–395.

- Taylor, David (1997), *The New Police in Nineteenth-Century: Crime, Conflict and Control*, Glasgow: Bell and Bain.
- Wiener, Martin (2004), *Men of Blood. Violence, Manliness and Criminal Justice in Victorian England*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Zaharijević, Adriana (2014a), *Ko je pojedinac? Genealoško propitivanje ideje građanina*, Loznica: Karpos.
- Zaharijević, Adriana (2014b), „Unutrašnje granice građanstva. Obrazovanje u Engleskoj XIX veka“, u Daša Duhaček, Katarina Lončarević i Dragana Popović (ur.), *Obrazovanje, rod, građanski status*, Beograd: Fakultet političkih nauka, 71–87.

Adriana Zaharijević

What Does the Reform Do? How Dungeon Became Prison

Abstract

266

The paper examines the meanings of the notion of reform. Is reform an act or a process; what is an object of reform and how is it performed; is the scope of its performance limited or does it permeate deeper social structures? The approach to reform in this paper is genealogical, through the analysis of the processes of institutionalisation of the prison in Great Britain in 18th and 19th centuries. Although the elaboration of these processes revolves around a particular era and place, this micro-sample gives rise to conclusions that surpass historically conditioned analysis. The aim of this paper is to show that reform has to be understood as an expression and effect of a profound transformation of the political, as well as the complex, multilateral and dispersive process which penetrates into and alters extant social relations.

Keywords: reform, transformation of the political, dungeon, prison, public, norms